

11. Цимбалюк Н.М. Інституціональна модернізація культурно-дозвілєвої сфери в Україні: дис... д-ра соціол. наук, спец. 22.00.04. – соціологія / Н.М. Цимбалюк. – К., 2005. – 375 с. – Бібліогр.: С. 340-375.

Резюме

Розглянуто сутність культурно-дозвілєвої діяльності в умовах сьогодення, акцентовано увагу на важливості використання дозвілєвих технологій в сучасних умовах.

Ключові слова: дозвілля, культурно-дозвілєва діяльність, індустрія розваг.

Summary

Essence of kul'turno-dozvillevoy activity is considered in the conditions of segodennya, attention is accented on importance of the use of dozvillevikh technologies in modern terms.

Key words: leisure, kul'turno-dozvilleva activity, industry of entertainments.

УДК 392

Т.І. Гаєвська, Г.Р. Сливка

ВІД ОБРЯДУВАННЯ ДО УРЯДУВАННЯ

Система цінностей, українського народу має розгалужену будову, одним з елементів якої є обрядовість. Тому цілком природно, що до обрядів упродовж століть не згасає інтерес фахівців низки наукових дисциплін та різних видів мистецтва – культурологів, етнографів і фольклористів, істориків культури і мистецтва, соціологів культури, режисерів масових свят та ін.

У сучасних умовах дослідження народної обрядовості стає особливо актуальним. Зокрема і з'ясування історичної еволюції форм та змісту українських обрядів постає як важливе наукове завдання. В активі науковців значний доробок – детальні описи обрядових дійств, систематизованих за типами обрядів, ареалами, часовими інтервалами. Розроблено відповідний, досить повний категоріально-понятійний апарат. З'ясована функціональна динаміка обрядів у різних культурних контекстах. Ідентифікуючи обрядові групи з різними історичними періодами розвитку України, науковці здійснюють реконструкцію „духовного космосу” наших предків на тій або іншій часовій глибині. І навіть поява ряду публікацій з цього питання не могла охопити всієї багатомірності та глибини звичаєво-обрядової культури України. Проте цілісної картини еволюції української обрядовості все ще бракує. Крім того, бракувало саме теоретичних розробок із питань обрядовості та суті звичаєвого права.

Джерельну базу дослідження з означеної проблеми становлять роботи І.Франка [8], П.Чубинського [9], А.Яковліва [10], О.Єфименко [5], В.Ключевського [7], М.Грушевського [4], І.Крип'якевича [6] та сучасних культурологічних досліджень С.Безклубенка [2], М.Гримич [3], Б.Бачури [1] тощо.

Сучасні наукові дослідження дають можливість припустити, що вже первісний людський колектив в міру його виходу за межі загальнобіологічних інстинктів, починає утверджувати систему нормативної регуляції життя.

Словом *обряд* означувалось певна послідовність операцій при виконанні спільної роботи, реальної чи уявної. Корінний смисл, або технологічне значення його, збереглося в добре відомому терміні наряд: це віддієслівний іменник, що вживався для загального означення виробу: це те, що зроблено, вироблено.

Уряд – суспільний „виріб”, „утвір”, „пристрій” для урядування, тобто налагодження, облаштування – *обрядування суспільного життя*. Подібно й порядкування на землі (грунті) означувалось дієсловом радити (обрядити) землю: обрадити >о(б)радити >о(б)ра(ди)ти, орати. Відтак збереглися й назви інструментів обробітку поля радло (radlo – у чехів, ра(д)ло – українців), звідси ж – оранка, орач (сербо-хорв. – ratar, zemljoradnik – землероб), рілля (польськ –

rola, звідси rolnik (землероб, орач) та rolnictwo (землеробство). В сучасних індоєвропейських мовах (слов'янських, романо-германських, похідних від санскриту) знаходимо безліч однокореневих слів (*рада і уряд, рядно і раджа, ратуша, ратифікація, бундесрат і самоврядування, наряд і ря(д)жені, заряд і спорядження...*). *Дати раду* (чому?) означає по-українськи зовсім не „посоветувати” (рос.), а – *зробити* [2; 15].

Обряд – соціально-культурне явище, за визначенням В.Ключевського, своєрідний суспільний „пристрій” (агрегат)”. Далі він відзначав: „Для свідомості досить певного зусилля думки й пам'яті, щоб збагнути й запам'ятати істину. Але цього мало, щоб зробити істину керівницею волі, наставницею життя цілих суспільств. Для цього треба зодягти істину у форми, в обряди, в цілий пристрій, який безперервним потоком належних вражень приводив би наші думки в певний порядок, наше почуття в певний настрій, довбав би й розм'якшував би нашу грубу волю й таким чином, через перервні вправи й навички, перетворював би вимоги і істини у звичну реальну потребу, в довільний потяг волі” [7; 290]. „Обряд, – на думку С.Безклубенка, – унікальний і нічим незамінний засіб фіксації досягнень людської спільноти у налагодженні свого співжиття”, своєрідна „форма суспільної свідомості” [2; 17].

Пізніше, коли праця набула сучасних технічних ознак, первісна навчально-практична мета того чи іншого обряду забулася, однак виховна та емоційна залишилася. В.Ключевський трактує поняття обряду: „обряд – це свого роду фонограф, у якому застиг моральний момент, що колись викликав у людях добрі діла і почуття. Цих людей давно нема, і момент відтоді не повторився, але за допомогою обряду, у який він заховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і за ступенем своєї моральної сприйнятливості переживаємо його дію. Із таких обрядів, звичаїв умовних відносин і пристойностей, що в них відлились думки і почуття, які виправляли життя людей і служили для них ідеалом, поступово шляхом коливань, суперечок, боротьби і крові склалось людське життя” [6; 290].

„Обряд – справді унікальний і нічим незамінний спосіб фіксації досягнень людської спільноти в налагодженні свого співжиття: форма суспільної свідомості”. І далі, обряд ... початково був ефективною формою організації зусиль для досягнення спільної (суспільної) мети (чи то вполювати хижого, хитрого, могутнього звіра, чи то впіймати не вловиму рибу, чи звести громадську споруду, чи обробити вчасно поле). Колективні „ділові ігри” наших далеких предків, будучи не чим іншим, як своєрідними „технологічними формулами” влаштування спільних справ, почали відігравати разом з тим важливу роль у справі фіксації та консервації суспільного досвіду, ставали своєрідною школою суспільного самоврядування [2; 15].

З часом обряд, як „ділові ігри” предків, поступово, в міру того, як винаходились більш ефективні засоби фіксації суспільної свідомості – передусім писемність, – зводиться до формального набору символів (жестів, рухів, текстів і т.д.), які лише імітують дії, що були (чи тільки видавались людям) найбільш доцільними й ефективними. Отож обряд – „самодіяльний агрегат”, складовими частинами якого є люди і який діє безперервно.

В українській обрядовості часів Київської Русі виразно виділяються три групи обрядів: 1. так звані „виробничі”, тобто ті, що тісно пов'язані, по суті вже органічно „вплетені” в процес реального виробництва, матеріальних умов життя; 2. так звані „магічні”, тобто ті, що уявно пов'язані з процесом забезпечення реальних умов життя; 3. так звані „соціальні”, тобто ті, що пов'язані і безпосередньо впліталися у процес улагодження (урядування, обрядування) громадського життя.

Таким чином, процес улагодження (урядування, обрядування) громадського життя міг здійснюватися через основне і найважливіше джерело українського права – неписане звичаєве право, що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правного життя й побуту.

Характерною особливістю українського звичаєвого права є його обрядова різноманітність, надто багата в царині процесуального права, що вимагає найбільшої активної чинності. Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого питомого обряду-символу. Здавна встановлені, ці обряди незмінно й точно у всіх деталях виконуються протягом віків і дійшли до нас у повному і систематизованому вигляді завдяки писемній фіксації їх у „Руській правді” –

Ярослава Мудрого. Складена на початку XI – наприкінці XII століття (найдавніший список – із XIII ст. – видатна історична пам'ятка нашого народу, найперший кодекс звичаєвого права серед слов'янських народів та один із перших серед індоєвропейських).

А.Яковлів, досліджуючи звичаєве право українців, відмічав, що завдяки обрядам, які він назвав обрядами-символами, у народі відбувалося закріплення і передача звичаєвих норм. Відомості про діяльність судів із доби звичаєвого права свідчать, що не тільки судді, а й сторони та громада під час судового процесу виявляли досконале знання звичаєвого права, цитуючи правні звичаєві норми, переказуючи їх зміст у стислих реченнях. Шляхом постійного вживання протягом тривалого часу ці речення перетворилися в стислі, але надзвичайно змістовні, красномовні формули, в яких викристалізувалися основні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості.

Судовий процес часів Київської Русі виступав основною формою самоуправління (самоурядування), і був обставлений цілим рядом обрядів. А роль суду в цьому процесі зводилась до проголошення вироку та накладення кари. Решту справи здійснював позивач. Позивач мав право припинити слідство на будь-якому етапі, пробачити провину злочинцю або покарати його – позбавити майна, свободи або й навіть життя чи помилувати. Головна ініціатива в слідчому процесі належала потерпілому позовникові. За доби „Руської Правди”, в Литовсько-Руській державі, та ще й за доби Гетьманщини скривджена особа сама розпочинала процес, проводила слідство й ставала перед судом із готовим обвинуваченням, із позваним-винним, якого приводила до суду, з доказами і свідками. Роль суду обмежувалася тільки проголошенням санкції та накладанням кари. Розпочати процес і довести його до кінця чи припинити, покарати шкідника чи пробачити провину, позбавити життя, майна, свободи чи помилувати його та задовольнитись певним відшкодуванням — залежало від волі позовника (в тих випадках, коли суд визнавав домагання позовника слухними). Роль судових органів в українському процесі була зведена до мінімуму, до певного контролю над виконанням сторонами процесуальних правил та обрядів й до одержання гривни на користь князя й судових поплатків на користь суду. Суди лише „допомагають” сторонам і за це одержують винагороду „от всьх тяж, кому можуть” (арт. 99 „Руської Правди”), документ 1510 р. зазначає, що судовий поплатак „дцькому” належить тільки тоді, коли він стороні „право зводил и свел” і „суд конец тому вчинил” (Литовська метрика, ч. 44). Такий характер давнього процесу відлова, — процесуальні акти й інститути, утворені звичаєвим правом: *гонець слідом, свод, сочення, заклик на торгу, рота-присяга, лице тощо*. Всі ці акти супроводились різноманітними обрядами-символами.

Наведемо приклади. Якщо відбувалося вбивство, крадіжка чи інший злочин або пошкоджувалося майно постраждалий, в першу чергу розшукував сліди, які міг залишити злочинець. По-друге, запрошував свідків, зазвичай близьких сусідів або інших – „чужих добрих (віригідних) людей”, з „купою” починалося „гонення сліду” (з XVI ст. звалася „гарячою копою”), вирушаючи туди, куди вів „слід”. Коли „слід” приводив до хати чи отари, тоді „купа” закликала власника дому „слід одвести від себе”, тобто відвести підозру, вказавши на винного або вказати на „слід”. Хто відмовлявся „відвести слід”, вина падала на нього, постраждалий мав право „потрусити”, і якщо при „трусі” знаходив „лице” (вкрадені речі), тоді „купа” брала „лице”, винного і рушала до суду. Це міг бути княжий двір – за доби „Руської правди”, а пізніше – на „копний двір”, а ще пізніше – міський суддя. Якщо підозрілий відводив від себе „слід”, потерпілий із „купою” йшли далі „слідом”, поки не знаходився винний. У випадку, коли „слід” приводив до чужого села, тоді „купа” кликали представників села, вимагаючи видати винного або „відвести слід”. Якщо „село” відмовлялося видати винного, платило „татьбу” (винагороду) постраждалому і „продажу” (гривну) князеві чи судові. Коли ж „гонення сліду” не давало наслідків, „губився слід”, або коли він виводив на „битий шлях” (гостинець) і втрачався, у такому випадку постраждалий вживав інші засоби: „закликати на торгу”, тобто прилюдно розповісти про свою кривду, розпитувати людей, найняти „сока” – особу, що могла подати корисні відомості і допомогти, зібрати „копу” (копний суд), звернутися до „копи” приблизно з таким закликком: „Як би ся кому трапило кого спіткати тої ночі або чути від кого, повідайте, лиха таїте, бо кожному шкода не мила” [10]. Якщо „слід” не було знайдено, „сок” не

погодився, а люди на копі не дали відомостей, а пострадалий тривалий час не міг знайти свого кривдника, справа закінчувалася.

Траплялося, що пострадалий знаходив худобу, коней, зброю або інші вкрадені речі вже після припинення справи. Норми звичаєвого права, записані в „Руській Правді”, забороняли самосуд, відбирання силою; для цього був встановлений певний процесуальний обряд, що звався *сводом*. Скривджений при свідках звертався до крадача і вимагав доказу правного утримання їх („где еси взял?”); за доказ вважалося визначення особи, від якої посідач здобував речі. Тоді йшли всі разом – пострадалий, свідки й посідач – до попереднього посідача – „своду”, „заводці” – вимагаючи від нього такого ж доказу. Обряд „своду” подібний до *гонення* сліду, з тією різницею, що при своді йдуть не по сліду, а по „сводах”, „заводцях”, до яких перейшли крадені речі. Ведення своду припинялося вже на „третьому своді”: третій посідач мусив крадену річ віддати постраждалому без заперечень і відшкодування, але цим актом набував право шукати „свого шкодника” у подальших сводах. Обряди „гонення сліду”, „своду” були включені до Литовського статуту, що виконувалися в копних і козацьких судах.

Лице (corpus delicti) відіграло велику роль у звичаєвому праві. Лице само по собі вважалося як доказ-символ, з яким були пов'язані численні обряди. Наприклад, хто впізнав вкрадену в нього худобу мав право і повинен був раніше, ніж „лице”, подати до суду. Позначити (речі чи худобу) якимись певними знаками (зазвичай у скотини, коней тощо зрізували вухо, у птиці надрізували крила або лапки тощо).

Обряд „*личкування*”: іноді цей судовий процес звався „поличчям”, „обліком”. Вкрадені речі позначувалися іншими способами: наприклад, „кадовб меду” надписували, підрізали „поли” в особи, спійманої на адюльтері, вимазували дьогтем ворота особи „ганебної” поведінки тощо. За „лице” вважали рани на тілі, що свідчили про „кгвалт”, напад, бійку. Звичаєве право вимагало, щоб ще до суду „лице” було показане „діцькому”, візові, возному (допоміжні судові органи), а в день суду було принесене чи привезене і показане суддям. Цей обряд був настільки складним, що, як видно з судових актів XVI-XVII ст., позовник мусив по кілька разів „оказувати лице” суддям. З одного судового акту 1520 р. довідуємося, що скривджена пані Чижова мусила везти на суд панів-ради до Вільна та „ставити” в неділю, вівторок, четвер і п'ятницю перед судом, який відкладався з дня на день, „своїх битих і ранених слуг і трупи забитих насмерть”. На копному суді ставили і „оказували”: шапку крадену, кадібець меду, м'ясо вепра й шкуру яловиці, вола посіченого (на віз уложивши), вепрів забитих [10].

В українському процесі здавна вживався особливий спосіб доказу своєї правоти у формі обряду – *закладу*: позовник чи позваний для доказу свого права ставив перед судом заклад, інша сторона могла прийняти або не прийняти цей заклад, у першому випадку змагання сторін зосереджувалося на праві ствердженому закладом, у другому випадку виграла справу сторона, що ставила заклад. За доби „Руської Правди” заклад звався „метанієм”, пізніше – „видачкою”, „закладом”. Як і „лице”, заклад мав свої обряди-символи: сторона, що ставила заклад, клала перед суддями шапку („метала”, „кидала шапку”), промовляючи, що коли вона свого права не доведе, то втрачає заклад, який *in specie* клався під шапку (найчастіше гроші, іноді інші предмети), в деяких випадках обряд ставлення шапки символізував заклад „голови”, тобто життя та усього майна. Якщо протилежна сторона приймала заклад, „приставляла” шапку. Кінцевим моментом обряду було піднімання шапок віжем, возним. Замість шапок в особливо важливих випадках приставляли „ногу до ноги”, „гомілку до гомілки”, внаслідок чого в старовину відбувався між сторонами судовий герць [10].

Акт присяги також мав свої обрядові дії. Якщо одна із сторін „бралася право піднести”, тобто присягти, а друга на це погоджувалася, тоді ця остання повинна була свого супротивника „вести до присяги”, зазвичай до церкви, де відбувався акт присяги (з тих часів і дотепер зберігся термін „приводити до присяги”). Невиконання обряду вело до припинення процесу і виправдання сторони, яка виконала обов'язок. В обов'язок сторони, що вела до присяги, лежало замовити священика, відчинити церкву, виготовити текст присяги (роту). В тих випадках, коли обидві сторони „бралася до присяги” і суд визнавав за ними це право, кидали жеребок („лес”), який визначав, кому складати присягу, а кому вести до присяги [10].

Виконання обряду *поволення* проводилося в кримінальних справах. Складався він із того, що судовий урядник (віж, возний) разом із родичами вбитого вивозили труп на базар чи до замку, або возилися по вулицях міста оголошуючи („волаючи”), хто вбитий і хто його убив. Другий варіант обряду складався з того, що спійманого вбивцю приковували до труни вбитого, залишаючи його в такому стані до поховання. Виконання цього обряду за часів Гетьманщини засвідчено судовими актами Полтавського й Чернігівського полкових судів 1700 і 1783 рр. Екзекуція судового вироку також супроводилася певними обрядами (особливо при покаранні різними ганьбливими карами), наприклад, вішанням уздечки, хомута на шию конокрадам та виставленні їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей і тощо (засвідчено, що цей обряд виконувався в Україні ще й у 1917-1920 рр.).

У системі злочинів і покарань „Руської Правди” одне з центральних місць належало звичаєвим обрядам. Народні звичаї у формі закону гармонізували правові відносини у Київській Русі, а пізніше й українців. Стверджуючи силу і значення правних принципів, утворених минулими поколіннями українського народу, вони допомагають творити нові принципи, нові норми для прийдешніх поколінь. Така різноманітність, змістовність, образність обрядовості надає звичаєвому праву українців характеру життєвості і публічності, співучасті в ньому широких кіл громадськості, а не тільки зацікавлених безпосередньо осіб. Нарешті, обрядовість і символізм звичаєвого права допомагає зберегти в народній пам'яті звичаєві норми, засвідчуючи правильність уживаних звичаїв.

Джерельні приписи

1. Бачур Б. Інститут спільної власності у звичаєвому праві України X – поч. XIX століть / Б.Бачур // Вісник Львів. ун-ту. Серія Міжнародні відносини. Вип. 3. – 2001. – С. 179-181.
2. Безклубенко С. Етнокультурологія. Критичний аналіз наукових засад / С.Д. Безклубенко. – К., 2002. – 354 с.
3. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М.В. Гримич. – К., 2004. – С. 11-25.
4. Грушевський М. Звичайна схема „руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С.Грушевський // Визвольний шлях. – 1995. – № 2. – С. 10.
5. Ефименко А. Исследования народной жизни / А.Я. Ефименко. – Вып. 1. – Обычное право. – М., 1884.
6. Історія української культури / За загал. ред. І.Крип'якевича. – 4-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.
7. Ключевський В. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Сочинения: В 8-ми т. – Т. 3. – М.: Госполитиздат, 1957. – 426 с.
8. Франко І. Матеріали для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции // Франко І. Повне збір. творів: У 50 т. – Т. 44. Кн. 1. – К., 1984. – С. 134-135.
9. Чубинський П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П.Чубинський // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. П. – С. 679-715.
10. Яковлів А. Українське право / А.Яковлів // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; Дод. С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С. 222-236.

Резюме

Подасться визначення та тлумачення такого соціокультурного феномену як обряд. На основі історичного, етнографічного матеріалу аналізуються особливості, роль, зміст і специфіка обрядів на прикладах звичаєвого права періоду Київської Русі.

Ключові слова: обряд, обрядовість, звичаї, звичаєве право.

Summary

Given determination and interpretation such sociokul'turnogo the phenomenon as a ceremony. On the basis of historical, ethnographic material features, role, maintenance and specific of ceremonies, are analysed on the examples of ordinary right for the period of Kievan Russia.

Key words: ceremony, rite, consuetudes, ordinary right.

УДК 94:316.647.6(477)

Л.В. Смирна

ІСТОРИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НОНКОНФОРМІЗМУ В ПОСТТОТАЛІТАРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Явище нонконформізму достатньо аналізується в сучасних мистецьких, політологічних, соціологічних, культурологічних та філософських виданнях посттоталітарних держав колишнього СРСР. Проте, історичні та філософські передумови його виникнення, а також специфіка українського нонконформізму висвітлені ще не належно.

В одній зі своїх статей „Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації” С.Аверинцев уперше сформулював нове явище, для якого немає аналогій в людській історії – імператив „подолання” свого минулого, „тобто систематичної критики поведінки не тих або тих провідників нації, але цієї нації в цілому”: „Vergangenheitsbewaltigung”, „подолання” тоталітарного минулого, – це завдання, що теоретично стоїть перед усіма народами з тоталітарним досвідом, хоч на практиці, як бачимо, береться до відома далеко не всіма. Один з уроків, що їх винесли з аналізу тоталітарних безумств, полягає в тому, що безумством є будь-яка система розмірковувань, коли вона стає некритичною щодо себе. Для будь-якого критицизму справа честі передусім – тверезий погляд на себе” [1; 6].

Для української історії в цілому і, в контексті нашої проблематики зокрема, сформульований С.Аверинцевим імператив „подолання” й зокрема тоталітарного минулого – особливий імператив, оскільки саме він стає головним в осмисленні процесуальної глобальної деструкції історичної тяглості української нації в часі, історичної, геокультурної та психологічної руйнації її просторового буття, що вплинуло на з'яву нонконформізму, окреслило його генетичні виміри і сформувало його багатоліку форму буття в культурі – історичну, політичну, філософську, мистецьку, антропологічну, психологічну, естетичну та ін.

Імператив „подолання” тоталітарного минулого – головний фундамент, на якому будує свою філософію український нонконформізм. Це не лише антикультівська критика як ширма, за якою ховалося глибинне неприйняття радянської комуністичної несвободи, що й сформувало політичне дисидентство, а в ширшому сенсі – українська форма світового антикомуністичного руху, яку втілило покоління шістдесятників. Якщо виходити з погляду на нонконформізм як фактор реанімації правдивої історії, то проблема національної, культурної та політичної ідентифікації України через „реалізацію національної атрибуції фактів української культури” [2; 62], що є предметом аналізу сучасних українських науковців, актуальна і в контексті цього дослідження.

Згідно з теорією іспанського письменника і філософа Мігеля де Унамуно, є „дві історії” народу – „зовнішня”, тобто офіційна, відповідно кон'юнктурна, і „внутрішня”, або як артикулює її дослідник – „інтраісторія”, тобто правдива історія нації¹. Упродовж усієї історії України ці дві моделі взаємо перетиналися, але під тиском політичних обставин, які визначали хід не лише історії, й культури в цілому, першість „зовнішньої”, тобто кон'юнктурної, й визначила українську історію.

У „Промовах до німецької нації” Йоган Готліб Фіхте (1762-1814 рр.), учень Канта, перший ректор заснованого 1809 року Берлінського університету, філософ і патріот, який висунув доктрину пангерманізму, закликаючи націю до опору Наполеонові, писав: „Те, що втратило самостійність, втратило разом із цим і змогу втручатися у плін часу та визначати його зміст...